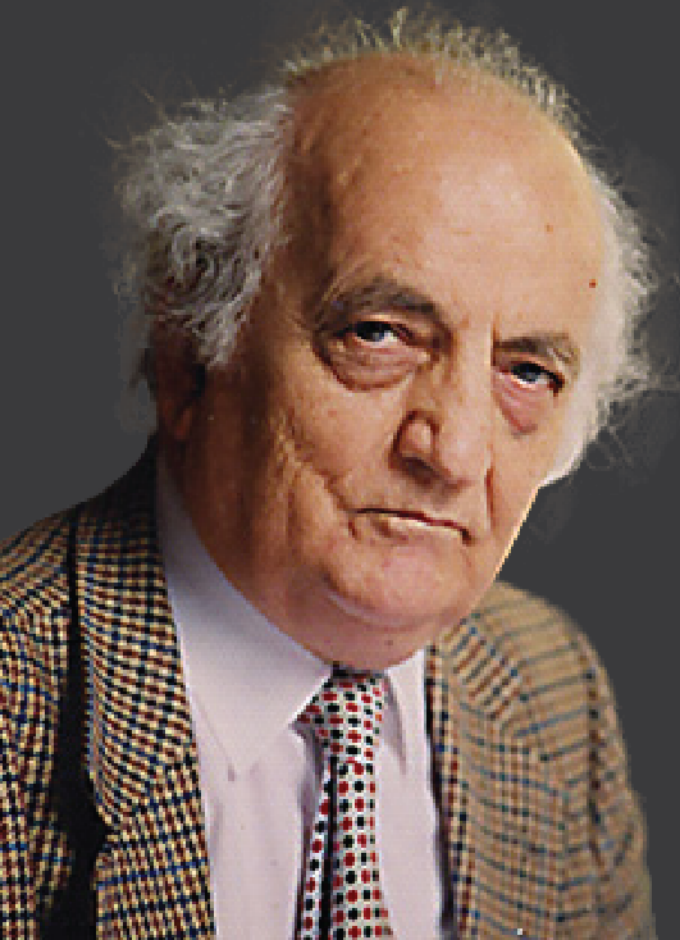

PROF. DR. FUAT SEZGİN ANISINA

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN: TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET SEMPOZYUMU

ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ ҚҰРМЕТІНЕ
ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ
СИМПОЗИУМЫ

Ankara/Türkistan 2019 / Анкара/Түркістан 2019

ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ ҚҰРМЕТІНЕ ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ СИМПОЗИУМЫ

**PROF. DR. FUAT SEZGİN ANISINA
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN:
TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET SEMPOZYUMU**

**ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ ҚҰРМЕТІНЕ
ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ
СИМПОЗИУМЫ**

ORGANİZASYON / ҰЙЫМДАСТЫРУ

Ahmet Yesevi Üniversitesi / Ахмет Яссауи Университеті
Hitit Üniversitesi / Хитит Университеті
Marmara Üniversitesi / Мармара Университеті

EDİTÖR / РЕДАКТОР

Prof. Dr. Süleyman Gezer / Профессор Доктор Сулейман Гезер

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / КЕҢСЕ КООРДИНАТОРЫ

Harun Sarıgül / Харун Сарыгүл

ISBN: 978-9944-237-75-8

İnceleme Araştırma Dizisi: 62 /Зерттеу сериясы: 62

© Ahmet Yesevi Üniversitesi

Mütevelli Heyet Başkanlığı

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/ANKARA

Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 223 34 29

www.ayu.edu.tr yayinlar@yesevi.edu.tr

Kitapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar. / Кітапта жазылған пікірлер тек қана авторлар болып табылады және Ахмет Ясауи атындағы университеттің Өкілетті Кеңес басқармасының пікірлерін көрсетпейді.

Ankara/Türkistan 2019 / Анкара/Түркістан 2019

HORASAN-MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİ ALİMLERİNDEN HAKÎM ES-SEMERKANDÎ'NİN MU'TEZİLE'YE YÖNELİK ELEŞTİRİLERİ

Osman AYDINLI

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

osmanaydinli@gmail.com

Özet

Horasan-Mâverâünnehir ilim ve kültür havzası Hanefîlik geleneğinin önde gelen alimlerinden Hakîm es-Semerkindî'nin *es-Sevâdu'l-a'zam* adıyla meşhur olan eseri Hanefî akaidi olmakla beraber Maturidî düşünce ekolünün teşekkülüne de öncülük etmiştir. Semerkandî'nin Samanî emirine sunduğu Ehl-i Sünnet inancını yeniden şekillendirdiği bu eseri, Samanîler döneminde resmi ilmihal olarak kabul edilmiştir. Bu alimin Mu'tezile karşıtlığında aktif bir rol üstlenmesi, yaşadığı dönemde mezhepler arası cereyan eden fikrî çatışmalar ve yöneticilerin izlemiş olduğu dinî politikalarla yakından alakalıdır. Yazıldığı süreç göz önüne alındığında bu eserin, Mu'tezile ve Şia mezheplerine ve bazı çizgi dışı kabul edilen dinî akımlara karşı Hanefîliğin çerçevesini belirlemek amacıyla telif edildiği anlaşılmaktadır. Hakîm es-Semerkindî'nin Orta Asya bölgesinin ilim ve düşünce hayatına etkide bulunan bu eseri, Hanefîlik içindeki Mu'tezile karşıtlığına yönelen damara güç katmış ve bu eğilimin gelişmesine hatırı sayılır bir katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, Horasan-Mâverâünnehir Hanefîlerinin Mu'tezile'ye karşı tutumunun Hakîm es-Semerkindî ve eseri *es-Sevâdu'l-a'zam* ekseninde ortaya konması oldukça önemli görünmektedir.

Anahtar kelimeler: Hanefîlik, Mu'tezile, Horasan-Mâverâünnehir, el-Hakîm es-Semerkindî, *es-Sevâdu'l-a'zam*

Abstract

The Criticisms of al-Hakim as-Samarqandi, one of the scholars in Khurasan-Transoxiana region, towards Mu' tazila.

Al-Hakim as-Samarqandi is one of the prominent scholars of the Hanafi tradition in Khurasan-Transoxiana region. His work, known as *as-Sawad al-A'zam*, has been a pioneer in the formation of the Maturidi school of thought, in addition to the Hanafi belief. This work, in which he reshaped the Ahl as-Sunnah belief, was presented to the Samanid rulers and it was accepted as the official catechism of the Samanids. The active role al-Hakim took in the Mu' tazila opposition is closely related to the religious conflicts between the sects, and the religious policies of the Samanids rulers in his contemporary period. Regarding the period in which it was written, it is understood that the book was written to determine the frame of Hanafism against the Mu' tazila and Shia sects and religious movements. This work of al-Hakim as-Samarqandi, which influenced the scholarship and philosophy of the Central Asian region, contributed to the Hanefi dissidence towards Mu' tazila. In this context, it is very important to reveal the attitude of Khurasan-Transoxiana Hanafis against Mu' tazila in the light of al-Hakim as-Samarqandi and his work *as-Sawad al-A'zam*.

Keywords: Hanafism, Mu' tazila, Khurasan-Transoxiana, al-Hakim as-Samarqandi, *as-Sawad al-a'zam*.

1.Giriş

Mu'tezile'nin Irak'ta ve Horasan-Mâverâünnehir bölgesinde Hanefîler arasında yaygın bir dini söylem olduğu bilinmektedir. Fakat Mu'tezilî Hanefîlik bu bölgedeki

gücünü IV./X. ve V./XI. asırlarda kaybetme sürecine girmiştir. Büveyhîlerin politikalarından ve Mu'tezile öğretisinin etkili olmasından rahatsızlık duyan Abbasi halifesi el-Kadir-Billah'ın i'tizal ve Rafizilik ekseninde düşünce üretilmesini, tartışma oturumlarının düzenlenmesini ve ders faaliyetlerinin yürütülmesini *er-Risâletü'l-Kâdiriyye* ya da *İtikâdu'l-Kâdirî* (Kâdirî Akidesi) adıyla bilinen bir nevi amentü niteliğindeki bir beyannameyle yasaklaması¹ ve bu politikanın el-Kâim billah tarafından da sürdürülmesi,² Hanefîlerin Mu'tezilî görüşlerden uzaklaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu süreçten itibaren Hanefî çatısı altında yer alan Hanefî-Mu'tezilî eğilim zayıflamaya başlamış, Hanefiliğin hem fıkıh hem de itikadi açıdan bir bütün olarak temsil ediliş boyutu değişime uğrayarak Hanefî-Maturidi damar, yükselen bir trendle güç kazanmıştır. Hanefilik çatısı altında mücadelesi ve etkileri uzun bir dönem sürecek olan bu farklılaşmalardan biri Mu'tezile'ye yakın duran Ebu'l-Hasan el-Kerhî (340/952), Ebû Bekir Cessâs er-Razî (370/981) ve Ebu Zeyd ed-Debûsî (430/1039) gibi isimlerin bünyesinde yer aldığı Irak Hanefiliğidir. İkincisi de Mu'tezile karşıtlığı üzerinden giden Hakîm es-Semerkindî (342/853), Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (493/1099), Ebu'l-Hasan er-Rüstüğfenî (345/956) gibi kelâmcıların şekillendirdiği Horasan ve Mâverâünnehir Hanefiliği ya da diğer bir isimlendirmeye Semerkand Hanefiliğidir.

Semerkind Hanefiliği bünyesinde yer alan ve tebliğin konusu olan Ebu'l-Kasım İshak b. Muhammed b. İsmail el-Kadî el-Hakîm es-Semerkindî'nin yaşadığı ve eserini yazdığı zaman dilimi Samâniler dönemidir. Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Samaniler'in (819-1005) hüküm sürdüğü dönemde Basra, Bağdat ve çevresinde Abbasiler (750-1258), Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da Karahanlılar (840-1212), İran ve Irak'ta Büveyhîler (932-1062), Doğu İran Sistân bölgesinde Saffârîler (861-1003), Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de Fatımiler (909-1171), Musul ve Kuzey Suriye'de Hamdanîler (905-1004); Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da ise Gazneliler (963-1186) iktidar olmuştur. Farklı dini ve mezhebi görüşlerin resmiyet kazandığı bu devletler, zaman zaman aralarında dinî ve siyasi problemler yaşamıştır.

Hâkim es-Semerkindî'nin yaşadığı dönemde siyasi açıdan Abbâsî hilâfetine bağlı müstakil beyliklerden Samanoğulları'nın hakimiyetinde olan Mâverâünnehir ve Horasan coğrafyasında dinî mensubiyet anlamında hakim unsur Müslümanlar olmasına rağmen Mecûsî, Budist, Maniheist, Nesturî hristiyan cemaati ve Yahudi unsurlar da bölgede bulunmaktaydı. *es-Sevâdu'l-a'zam* adlı eserin yazıldığı Samaniler devrinin emiri İsmail b. Ahmed döneminde bir Türk devleti olan Karahanlılara yönelik savaşta üstün gelen Samanoğulları güçlerini pekiştirdiler ve bölgenin güçlü devletleri arasında yer aldılar. İsmail b. Ahmed'in de başkent Taraz şehirde yer alan en büyük kiliseyi gücünün ve egemenliğin bir sembolü olarak camiye dönüştürmesi ve Abbasi halifesi Mu'tezid Billah adına hutbe okutması,³ bölgede devletler arası siyaseti ve dinler arası güç yarışını domine ettiğini göstermektedir.

¹ İbnu'l-Cevzî, *el-Munta'zam fi tarihi'l-mulûk ve'l-ümem*, tahk.: M. Abdülkadir Ahmed Ata, M. Abdülkadir Ata, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), XV: 197-202.

² İbnu'l-Cevzî, *el-Munta'zam*, XV: 279-282.

³ Nerşahî, *Tarihu Buhara*, tahk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tırzî, (Kahire: Darul Mearif, 1993), 123.

Samanî coğrafyasına mezhebi kimlik açısından bakıldığında Müslüman nüfusun çoğunluğunu Hanefî ve Şâfiîlerin oluşturduğu ve kadıların genellikle bu iki mezhebe mensup kişiler arasından seçildiği görülür. Maturidiliğin oluşumuna kadar olan süreçte hem fikhî hem de kelâmî alandaki ilmi güç Hanefîlik geleneğindeydi. Şia çatısı altında yer alan gruplar da bölgenin yerleşikleri arasında yer alıyordu. Şii ve Sünnî gruplar arasında bazı çatışmalar yaşandığı gibi Hanefîlerle Şâfiîler arasında da dini ve siyasi çekişmeler meydana gelebiliyordu.⁴

Samaniler dönemi Mu'tezile geleneğinin geleceğine etki eden gelişmeler açısından da dikkat çekicidir. Horasan ve Harizm aynı zamanda Mu'tezile'nin de güçlü olduğu bölgelerdi. Ancak zamanla izlenen dinî politikanın etkisiyle dengeyin Mu'tezile aleyhine değişmeye başladığı görülecektir. Dinin ve siyasetin içiçe girdiği bu dönemde, Sünnî birliği sağlama ve Hanefîlik bünyesinden Mu'tezile'yi söküp atma hedefiyle yazdırılan *es-Sevâdu'l-A'zam* ve Ehl-i Sünnet Beyannâmesi öne çıkmıştır.

Ehl-i Sünnet Beyannâmesi, Mu'tezile'nin alabildiğine eleştirilip reaktif tavırların geliştirildiği bir atmosferde yazıldı. Eserin müellifi Ebu Bekir el-iyazî, babası Ebu Nasr Ahmed el-İyazî, Ebu Bekir el-Cuzcanî, Hakîm es-Semerkindî, Ebu'l-Hasan er-Rüstüğfenî gibi bölgenin önde gelen alimleri, başta Mu'tezile olmak üzere Karamita, Şia, Kerramiyye, Cehmiyye, Mürcie gibi fırkalara karşı eserler kaleme alarak Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebini savundular ve bu mezheplere karşı yoğun bir mücadele yürüttüler.⁵ Bu bakımdan İyazî'nin neşrettiği Beyannâme söz konusu tepkiler zincirinin bir halkasını oluşturmaktadır.

Samaniler döneminde Horasan-Mâverâünnehir Hanefîlerinin Mu'tezile'ye karşı sert bir dille yazılan ve Maturidi gelenek aracılığıyla etkileri günümüze değin gelen diğer önemli eser ise, Hakîm es-Semerkindî'nin tam adı *Kitâbü'r-red alâ ashâbi'l-ehvâ el-müsemmâ bi's-Sevâdi'l-a'zam alâ mezhebi'l-İmâmi'l-A'zam* olan *es-Sevâdu'l-a'zam* adlı kitabıdır. Eserin ismi olan "sevâdu'l-a'zâm", yetmiş üç fırka hadisine istinaden kurtuluşa erecek fırkaya yani "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat" olarak yaygınlaşacak olan mezhebî kimliğe işaret etmektedir.

Sevâdu'l-a'zam adlı eserin yazım öyküsü kısaca şöyledir; Nasr b. Ahmed'den sonra yerine geçen kardeşi Samanî emiri İsmail b. Ahmed (275-295/892-907) Semerkand, Buhara ve Mâverâünnehir'deki diğer yerleşim merkezlerinde bulunan Hanefî alimleri toplayarak onlardan sapkınlık olarak gördüğü diğer fırkaların görüşlerinin yayılmasını önlemek amacıyla Sünnî inancı yazılı olarak ortaya koymalarını istemiştir. Bu alimler heyeti, görevi Hanefî alimi el-Hakîm es-Semerkindî'ye tevdi etmiştir. el-Hakîm es-Semerkindî kendisine verilen görev doğrultusunda Hz. Peygamber'in ashabı ve yolu üzere olanlara işaret edilen *es-Sevâdu'l-a'zam* adıyla meşhur olan eseri yazarak emire teslim etmiştir. Bu eser Samaniler döneminde resmi ilmihal olarak kabul edilmiştir.⁶ Semerkandî'nin bu eseri

⁴ Krş. Aydın Usta, "Sâmânîler Döneminde Hanefî Mezhebi", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, haz.: A.Kartal-H.Özden, (Eskişehir: 28-30 Nisan 2015), 237-240.

⁵ Ebu'l-Muin en-Neseî, *Tebîratu'l-edille*, tahk.: Hüseyin Atay, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993), I: 470 vd.

⁶ Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early İslâmic Iran*, (New York: Suny Press, 1988), 30; Osman Aydın, *Fethinden Samânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkand Tarihi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 465.

Hanefî akaidi olmakla beraber Maturidi düşünce ekolünün yerleşmesine de öncülük etmiş ve Hanefilik içindeki Mu'tezile karşıtlığına yönelen damara güç katmıştır.

Samanîler döneminde Mu'tezile karşıtı söylemin yükseliş trendine katkı sağlayan Hakîm es-Semerkindî, İmam Mâturîdî ile aynı dönemde yaşamıştır, onun muasıdır. Semerkand'da doğduğu için Semerkandî lakabını almıştır ve Türk olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Semerkand başta olmak üzere farklı şehirlerde kadılık görevinde bulunmuştur. Kelâm, fıkıh ve tefsir ilimlerinin yanı sıra tasavvufla da uğraşmış ve zahidâne bir yaşam sürmüştür. Eğitim ve ilim hayatının önemli bir kısmını Belh'te geçiren Hakim es-Semerkindî, sadece kelâmcı yönüyle değil kadılık yapması sebebiyle fakihlik yönüyle de öne çıkmıştır.⁷ Ayrıca sufi tabakat kitaplarında kendinden söz edilir ve tasavvufta hocası Ebu Bekir el-Verrak olarak aktarılır. Kelâbâzî (380/990), eserinde ona “muâmelât alanında eser veren sûfiler” başlığı altında yer vererek ulûmu'l-iktisâb/öğrenime dayalı ilimlere, ulûmu'l-mevâris/Allah vergisi ilimleri dahil eden hadis, fıkıh, kelim ve dil alanında ilim yapan meşhur mutasavvıflardan biri olarak tanımlamıştır.⁸ Ayrıca *es-Sevâdü'l-a'zam*'da evliyaların kerameti konusuna bir başlık ayırarak onun hak olduğunu, inanılmaması halinde insanı küfre düşürecek bir husus olduğunu belirtmesi⁹ de onun zahit ve sufi eğilimlere sahip olduğunu göstermektedir.

Maturidi kelâmının sistemleşmesinde önemli bir role sahip olan Ebu'l-Muin en-Nesefî, *Tebsîratu'l-edille* adlı eserinde Hakîm es-Semerkindî'yi, Maturidî ekolünün ilk kelâmcılarından kabul eder ve kendisi için üstat anlamında eş-Şeyh tabirini kullanır. Ebu'l-Muin en-Nesefî bu iki alim arasındaki ilişkide asıl önemli payı ve üstünlüğü Maturidî kelâm sisteminin kurucusu olan İmam Mâturîdî'ye verir ve Hakîm es-Semerkindî'nin ona olan saygısından ve övgü dolu sözlerinden söz eder.¹⁰ Ebu Mansur Mâturîdî'nin Hakîm es-Semerkindî'nin görüşlerine *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eserinde “Şeyh Ebu'l-Kasım el-Hâkim dedi ki,” şeklinde yer vermekle¹¹ beraber el-Hâkim es-Semerkindî'nin, hem *Sevâdü'l-A'zam* adlı eserinde hem de diğer eserlerinde İmam Mâturîdî'ye dair herhangi bir atıf bulmak mümkün değildir.

Hakîm es-Semerkindî'nin Maturidî geleneğe mensubiyeti çağımız araştırmacıları tarafından tartışma konusu olmuştur. Goldziher, Hakîm es-Semerkindî ile Mâturîdî arasında hoca-talebe ilişkisi olduğunu düşündüğü için Semerkandî'yi Mâturîdî olarak nitelerken Van Ess, bu iki alim arasında böyle bir ilişkinin olamayacağını iddia etmiştir. Madelung da Hakîm es-Semerkindî'yi Hanefî olarak kabul etmeyi tercih etmiştir. Bu konudaki tartışmaların bir sonucu olarak Hakîm es-Semerkindî'nin Mâturîdilik mezhebinden olmadığı yönündeki kanaat yaygınlık kazanmıştır. Bunda Ebu Mansur Maturidi'nin *Kitabü't-Tevhid* adlı kitabının *es-Sevâdu'l-*

⁷ Hayatı ve ilmi kişiliği için bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâtü'l-Hanefiyye*, tahk.: A. Muhammed el-Hulv, (Cize : Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1993), I: 371 vd.; Mustafa Can, “Hakîm es-Semerkindî”, *DİA*, (İstanbul: 1997), 15: 193 vd.

⁸ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, nşr. A. John Arberry, (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1994), 12.

⁹ Ebu'l-Kasım Hakîm es-Semerkindî, *Kitabu Sevâdü'l-A'zam fi'l-Kelâm*, (İstanbul: Matbaatu İbrahim, ts.), 19.

¹⁰ Ebu'l-Muin en-Nesefî, *Tebsîratü'l-edille fi usûlü'd-Din*, 471 vd.

¹¹ Şükrü Özen, *Ebü Mansûr el-Maturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası*, (İstanbul: 2001), 16.

a'zam adlı kitaptan oldukça geç bir dönemde yazıldığıının tespiti de etkili olmuştur.¹² Dolayısıyla Hakîm es-Semerkindî'nin Hanefî olarak kabul edilmesinin daha isabetli bir yaklaşım olduğu söylenebilir.

2.Hakîm es-Semerkindî'nin Mu'tezilî Söyleme Yönelik Eleştirileri

el-Hakîm es-Semerkindî'nin Mu'tezile karşıtlığında faal bir pozisyonunda olması mezhepler arası yaşanan fikrî çatışmalar ve yöneticilerin izlemiş olduğu dinî politikalarla yakından alakalıdır. Samanîlerin hakim oldukları dönemde Horasan'ın Belh ve Nesef gibi ilim merkezlerinde aktif konumda olan Bağdat Mu'tezilesi'nin tanınan ismi Kâ'bî el-Belhî'nin görüşleri de Maturidî mezhebinin kurucuları tarafından bilinmekteydi. Öyle ki III/IX. ve IV/X. asırlarda Mu'tezile'ye karşı en güçlü reddiyeler de Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinden gelmişti. Bu süreçte, bölgenin yöneticileri arasında Mu'tezilî görüşleri çürütme ve yayılmasını engelleme politikası izleyenlerin önemli bir etkisi olmuştur.

Horasan-Mâverâünnehir Hanefîlerinin Mu'tezile karşıtı tutumu el-Hakîm es-Semerkindî'de oldukça belirgin bir şekilde görülmektedir. O, *es-Sevâdu'l-a'zam* adlı eserinde öncelikli olarak Ehl-i Sünnet'in esaslarını 62 (altmış iki) olarak belirlemekte ve temel kaynaklarla temellendirmeye çalışmaktadır. Özellikle görüşlerini temellendirmede ayetlere ve hadislerle yer verir. Eserinde delil olarak kullandığı hadislerin sayısının oldukça fazla oluşu dikkat çekicidir ve hadislerle verilen değerin de bir göstergesidir. Hakîm es-Semerkindî, kitapta yer verdiği esasların dışında görüş ortaya koyanlara dışlayıcı bir tutumla yaklaşmakta ve özellikle de Mu'tezile düşüncesini bidat ve sapkınlık olarak nitelendirmektedir. Eserde en çok Mu'tezile ile yapılan polemikler yer alsa da Hariciler, Mürcie, Şia, Kerramiyye, Cebriyye ve Bâtınîyye gibi başka mezheplerle ve dini akımlarla karşı karşıya gelinen tartışmalı konular da yer almaktadır. Eserde sadece kelâmî meseleler irdelenmemiş, fikhî meseleler de farklılaşma unsuru olarak dile getirilmiştir.

Bu noktada el-Hakîm es-Semerkindî'nin, *Sevâdu'l-a'zam* ismiyle meşhur olan eserinin muhtevası ve Mu'tezile'ye yönelik eleştirileri üzerinde durmak istiyoruz. Müellif, kitabın girişinde doğrudan doğruya her mezhep savunucusunun meşruiyetini pekiştirme adına kullanmış olduğu 73 (yetmiş üç) fırka hadisini değerlendirmiştir. Bu hadis şu şekilde ortaya konmuştur; "İsrail oğulları yetmiş bir fırkaya bölündüler. Bunlardan yetmiş fırka helâk olmuş, bir fırka da kurtulmuştur. Benim ümmetim de yetmiş üç fırkaya bölünecektir. Bunlardan yetmiş iki tanesi sapıklığın ve fitnelerin temsilcileri olarak kendi görüşlerinin doğru olduğunu savunurlar. Bunların hepsi sapıktır ve helâk olacaktır." Bu fırkalar arasından ashabu's-sünne ve'l-cemaa/sevâd-ı a'zam istisna edilerek onların doğru yolda oldukları ifade edilmiştir. Başka varyantlarını da bildiğimiz bu hadiste geçen kurtuluşa eren fırkayı, el-Hakîm es-Semerkindî, *Sevâd-ı a'zam* olarak isimlendirerek bu zümreye girmenin ayet ve hadislerle temellendirdiği 62 (altmış iki) esası benimsemekten geçtiğini¹³ savunmuştur.

¹² Ulrich Rudolph, *Al-Maturidi and Development of Sunni Theology in Samarqandh*, Trans. Rodrigo Adem, (Boston/Leiden: Brill, 2014), 101-108.

¹³ Ebu'l-Kasım Hakîm es-Semerkindî, *Kitabu Sevâdü'l-a'zam fi'l-Kelâm*, 2 vd.

el-Hakîm es-Semerkindî'nin *es-Sevâdü'l-a'zam*'da gelenek bünyesinde var olan birlik, bütünlük ve çoğunluğu oluşturma çabası içerisinde olduğu görülmektedir. Bu çoğunluğun dışında yer aldıkları ya da bidat olarak gösterildikleri için de bazı mezhepleri tenkit etmiştir. Sıraladığı itikâdî ve fikhî meselelerden oluşan 62 (altmış iki) esasa inanmadıklarını düşündüğü ve karşıt gördüğü mezhepleri özellikle de Mu'tezile'yi hedef almış ve görüşlerini eleştirmiştir. Temelde hareket noktası *es-Sevâdü'l-a'zam* olarak isimlendirdiği çoğunluğun görüşlerine aklî ve naklî temeller bulmak ve bunlara muhalif olanları eleştirilerin ardından tekfir etmektir. Semerkandî, hem itikâdî hem de fikhî konularla ilgili olan bu esasları kabul etmeyenleri bidatçilikle ve küfürle itham eder ve kurtuluşa eren fırka içerisinde de yer almadıklarını savunur. el-Hakîm es-Semerkindî'nin Hanefîliğin çatısını oluşturma yönünde kararlı olduğu ve onun çizdiği çerçevenin Maturidi düşünceye de öncülük ettiğini söylemek mümkündür.

Hakîm es-Semerkindî'nin, *Sevâdu'l-a'zam* adlı eserindeki Mu'tezile'ye yönelik eleştirilerini aşağıdaki başlıklar altında inceleyebiliriz.

Halku'l-Kur'an (Kur'an yaratılmışlığı) meselesi

es-Sevâdü'l-a'zam'da asıl hedefin Mu'tezile olduğu ve temel ayrışma meselelerinin ise ilahi irade, Rü'yettullah, halku'l-Kur'an, kulların fiilleri, insanın özgürlüğü, büyük günah işleyenlerin ahiretteki durumu, kabir azabı, cennet ve cehennemin sonsuzluğu gibi konular olduğu anlaşılmaktadır.

Mu'tezile ismi zikredilerek doğrudan eleştirilen görüşlerin başında on ikinci başlıkta yer alan **Kur'an yaratılmış olduğu** meselesi gelir. Bu konu, Allah'ın sıfatları içerisinde yer alan Kelâmullah/Allah'ın kelâmı mevzusunun bir uzantısıdır. Aslında tenzihî bir yaklaşımla sıfatların varlığının reddine dayanan bu konu, sıfatları zâttan ayrı değerler olmaktan çıkaran Mu'tezilî alim Ebu Haşim el-Cubbaî'nin ahvâl nazariyesiyle¹⁴ birlikte yumuşatılmış ve sıcak tartışmalar zamanla gündemden düşmüştür. Buna rağmen konunun eleştiri malzemesi olarak kullanılmaya elverişli hali korunmaktadır. Hakîm es-Semerkindî, 'Kur'an yaratılmıştır' diyen kimsenin 'Allah'ın sıfatı yaratılmıştır' diyen kimse gibi olduğunu ve bu sözün de küfür olduğunu ileri sürer. Ona göre Peygamberlere indirilen herhangi bir kutsal kitaba yaratılmışlık niteliğini yüklemek, küfre sebebiyet verir ve bu tür görüşleri savunanlar bidatçı olmaktan kurtulamazlar. Sonraki dönemlerin sıcak tartışmalarından olan halku'l-Kur'an meselesini, İslâm'ın ilk dönemine kadar götürüp Hz. Peygamber'e söyleterek anakronizme düşer: "Ümmetim üzerine bir zaman gelecek ki, o zaman bazı kimseler Kuran-ı Kerim mahlûktur diyecek. Aranızdan yaşayıp da onlara yetişen olursa, kendileri ile tartışmaya girmesin, onlarla oturup kalkmasın, çünkü onlar yüce Allah'a küfür etmişlerdir. Onlar cennete gidemezler, kokusunu da alamazlar." Ayrıca el-Hakîm es-Semerkindî, halku'l-Kur'an konusunda Ebu Hanife ve Ebu Yusuf arasında geçen bir tartışmaya ve Süfyan es-Sevrî'nin bu konudaki görüşüne de dayanarak Kur'an'ın yaratılmış olduğu iddiasında bulunan kimseyi tekfir etmiştir. O, bu

¹⁴ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, tahk.: Abdülkerim Osman, (Kahire: 1988/1408), 129.

doğrultuda Mu'tezilî ve Cehmî olarak anılacak olan bu tip kişilerin küfründen kuşku duyulamayacağını¹⁵ iddia etmiştir.

Rü'yetullah

Hakîm es-Semerkindî'nin, Mu'tezile'ye yönelik eleştirilerinden biri de Rü'yetullah meselesine ilişkindir. Bilindiği gibi Mu'tezile, tenzihci bir yaklaşımla Allah'ın cisimden ve şekilden münezzeh olduğunu savunarak Allah'ın öteki alemde gözle görülmesini akla ve mantığa aykırı bulur ve tevhid ilkesi gereğince Allah'ın ahirette gözle görülemeyeceğini ileri sürer. Hakîm es-Semerkindî bu görüşe şiddetle karşı çıkar ve cennetlik olanların gece dolunayı gördüğü gibi, kuşku duyulamayacak bir şekilde Allah'ı cennette göreceklerini savunur. Ona göre Ahirette rü'yete inanmayan ve Allah'ın baş gözüyle değil de kalp gözüyle görüleceğini söyleyen kimse, ru'yetullahı inkar etmiştir ve sapkınlıkta olan bir bidatçidir. Mu'tezile'nin Rü'yetullah konusunda Allah'ın yaratılmışlara benzemediği ve eşsiz olduğu düşüncesinden hareketle Allah'ın ahirette gözle görülemeyeceğini iddia etmiştir.¹⁶ Ekol alimlerine göre Allah'ın gözle görülür olduğunu savunmak, onu cisimlere benzetmek ve görülecek bir varlık olarak nitelendirmek anlamına gelir. Benzer şekilde Allah'ın bir zaman veya mekanda bulunması, bir yöne sahip olması ve mesafe ile nitelendirilmesi mümkün değildir.

Hakîm es-Semerkindî rüyetullah konusunda "Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır."¹⁷ ve "O gün bir takım yüzler Rablerine bakıp parlayacaktır."¹⁸ ayetlerini delil olarak gösterir. Ayrıca "Allah'ın dolunay gibi apaçık bir şekilde görüleceğini" söyleyen hadisle "onun katında en değerli olanların Rablerini sabah-akşam görebileceklerini" anlatan başka bir hadisi¹⁹ delil olarak takdim eder.

Cennet ve Cehennemin sonsuzluğu

es-Sevâdu'l-a'zam adlı eserde tevhid prensibiyle ilişkilendirilerek tartışılan meselelerden biri de cennet ve cehennemin henüz yaratılıp yaratılmadığı ve sonsuza değin var olup olmayacakları konusudur. Mu'tezile'nin bu konudaki görüşü Ebû'l-Hüzeyl'in Allah'ın makdurâtının (takdir edilen şeylerin) sonlu olduğu ve ahirette hareket etme imkanından yoksun kalınacağı fikriyle ilişkilidir. Bu görüşe göre insanın cennet ve cehennemde istediği gibi hareket edemeyeceği ve tüm eylemlerinin yok olacağı yönündedir. O, cennet ve cehennem ehlinin hareketlerinin kesintiye uğrayarak daimi bir sükuna ve durgunluğa gireceğini söyler. Bu sürekli sükundan sonra kimse bir hareket yapamaz. Başka bir ifadeyle cennet ehli hareket yapamaz hale geldiğinde bütün lezzetleri ve cehennem ehli de tüm ıstırapları tadar şekilde daimi sükun haline girerler ve bu durumda kalırlar.²⁰

¹⁵ Hakîm es-Semerkindî, *Sevâdü'l-a'zam*, 11 vd.

¹⁶ Hakîm es-Semerkindî, *Sevâdü'l-a'zam*, 18.

¹⁷ Yunus, 10/26.

¹⁸ Kıyâme, 75/22-23.

¹⁹ Hakîm es-Semerkindî, *Sevâdü'l-a'zam*, 18.

²⁰ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, tahk.: Helmut Ritter, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980), 543; Kadı Abdulcebbâr, *el-Muhit bi't-teklif*, Cem.: el-Hasan b. Ahmed b. Mattaveyh, tahk.: Ömer es-Seyyid Azmi, (Kahire: ts.), 116.

Mu'tezile bünyesinde kabul gören Cennet ehlinin hareketlerinin kesildiği iddiası nassı red olarak değerlendirilmiş, onların hiç konuşmadıkları ve bir kelime dahi ifadeye güç yetirememeleri şeklindeki görüşün Kur'an'ın "Allah'a karşı gelmekten sakınanlara va'dedilen cennetin altından ırmaklar akar; oranın yiyecekleri ve gölgeleri devamlıdır."²¹ ayetiyle çelişen bir yaklaşım olduğuna vurgu yapılmıştır. Varlıkların sonluluğu ve cennet ehlinin hareketsizliğine dair bu fikir, genellikle Allah'ın onları hareketlendirmeye güç yetiremeyeceği şeklinde yorumlanmış ve bu fikrin Batnî ve Yahudi fırkalardan alındığı iddia edilmiştir.²² Esasen bu konuda Mu'tezile, felsefenin alemin ve hareketin kıdemi ile dinin alemin hudusu görüşü arasında bir yol takip etmiştir. Çünkü ehl-i cennet ve cehennemin hareketleri sonsuza değin baki olsa, o zaman alemin hudusuyla çelişen aykırı bir durum ortaya çıkmış olacaktı. Bu durumda izlenecek metod, Kur'an-ı Kerim'de geçtiği gibi alemin hudusu ve ehl-i cennet ve ehl-i cehennemin ebediliği görüşünün uzlaştırılmasıydı.

Sünnî paradigma ise bu yaklaşımın şiddetle karşısında durmuş ve Hakîm es-Semerkandî eserinde Cennet ve Cehennemin şu anda yaratılmış olduklarına ve sonsuza dek yok olmayacaklarına inanmayı Ehl-i Sünnetin temel prensipleri içerisinde saymıştır. Mu'tezile'yi bunun aksini düşündüğü ve ayetleri inkar ettiği için tekfir etmiş ve -bu gelenekteki diğer yaklaşımlarda olduğu gibi- Mu'tezilî düşüncüyü cennet ve cehennem fani kabul etmesi sebebiyle Cehmî²³ olmakla itham etmiştir.

Hakîm es-Semerkandî bu konuda "Sen ve eşin (Havva) beraberce cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde cennet nimetlerinden yeyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Şeytan oradan ikisinin de ayağını kaydirtti, onları bulundukları yerden çıkardı."²⁴ ayetlerini ve bazı hadisleri²⁵ delil olarak sunmuştur.

Kulların fiilleri

es-Sevâdu'l-a'zam adlı eserde konu edinilen meselelerden biri de kulların fiillerinin yaratılması konusudur. Mu'tezile ekolü, fiilleri/eylemi meydana getirme anlamında yaratma sözcüğünü insan için kullanmakta herhangi bir sakınca görmemiş ve insanı kendi eyleminin yaratıcısı olarak takdim etmiştir. Yaratma kavramı, Allah için kullanıldığında bir şeyi yoktan var etme anlamına gelirken insan için kullanıldığında kendisine verilen güçle bir fiili/eylemi yaratması anlamına gelmektedir. Hakîm es-Semerkandî'ye göre kişinin, kulun fiillerini yegane güç sahibi Allah'ın yarattığına inanmış olması gerekir. Çünkü namaz, zekat, oruç, hac türünden insanın tüm fiilleri kadim değildir aksine onları Allah yaratmıştır. O, bu konuda Kur'an-ı Kerim'de geçen Allah'ın her şeyi yarattığını ve her şeye kadir olduğunu ifade eden ayetleri delil olarak göstermektedir.²⁶ el-Hakîm es-Semerkandî bu görüşüyle Mu'tezile'nin insanın kendi fiilini yarattığı görüşünü tenkit etmektedir. Mu'tezile nezdinde İnsan kendi eyleminin yaratıcısıdır. Ekol mensupları kulların fiilleri arasında

²¹ Ra'd, 13/35.

²² el-Fahri, *Kitab Telhis el-Beyan fi Zikr Fırak ehl el-Beyan*, (Moskova: 1988), 34.

²³ Hakîm es-Semerkandî, *Sevâdü'l-a'zam*, 15 vd.

²⁴ Bakara, 2/35-36.

²⁵ Hakîm es-Semerkandî, *Sevâdü'l-a'zam*, 15 vd.

²⁶ Hakîm es-Semerkandî, *Sevâdü'l-a'zam*, 11.

fısk, zulüm gibi çirkin işlerin de bulunmasını gerekçe göstererek Allah'ın kendisinin yasakladığı çirkinliklerin yaratıcısı olmasını akla yatkın bir durum olarak görmemiştir.

el-Hakîm es-Semerkandî insana ve eylemlerine ilişkin tevfiğ ve hızlan terimlerini kullanır. Tefvik, Allah'ın hayırlı işlerde kişiyi başarıya ulaştırması anlamına gelir. Tanrı iyi şeyler yapmak niyetinde olanlara, ihsan eder. Tefvik Allah'ın işidir ve eylemle eş zamanlı var olur. Kulun niyeti samimiyeti ve gayreti Allah'a itaat etmek ve rızasını kazanmak olduğunda, o niyet ettiği işe kararlı bir şekilde yönelmek suretiyle Allah'ın tevfiği gerçekleşir. Ama eğer insanın niyeti isyan etmek ve kötü bir şey yapmaksa, Allah o gücü, tevfiği ondan geri çeker. Allah buyruklarına boyun eğmeyen insanlardan yardımını kesmesi yani hızlan gerçekleşir. Bu konuda kanıt olarak "Bizim uğurumuzda mücahede edenlere gelince elbette biz onlara yollarımızı gösteririz."²⁷ ayetini göstermektedir. Ancak, insana ne isterse o yönde imkân sağlayarak hem iyiyi hem de kötüyü yapma kapasitesi verir. Bu güç, önce veya sonra değil fiille beraber verilir.²⁸ Böylece Mu'tezile'nin, potansiyel gücün fiilden önce olduğu görüşünü eleştirerek gücün fiille eş zamanlı olduğunu ileri sürmektedir.

el-Va'd ve'l-va'id

el-Hakîm es-Semerkandî'nin eleştirilerinin hedefinde olan konulardan biri **el-va'd ve'l-va'id** meselesidir. Mu'tezile'nin usûlü hamse/beş ilkeden biri olan el-va'd ve'l-va'id; bu dünyada iyilik yapanların Allah tarafından ahirette ödüllendirileceği, kötülük işleyenlerin de cezalandırılacağı anlamına gelmektedir. Mu'tezile ekolü, va'd ve va'id kavramlarını tanımlarken, Allah'ın kendi emirlerine itaat edenleri ödüllendirmesinin, karşı çıkanları ve isyan edenleri cezalandırmasının kendisine vacip olduğunu ve bunun da onun adaletinin bir gereği olduğunu ileri sürer. Hakîm es-Semerkandî, va'd konusunda –diğer Sünnî alimlerde olduğu gibi- Mu'tezile'nin düşüncesine paralel görüşler ortaya koyar. Ona göre Allah, kendisine itaat eden bir insana hak ettiği ödülü verecektir. Çünkü Allah iyilik yapanlara cenneti vaat etmiştir; kim çalışır, iyilik yapar ve itaat ederse Rabbi ona haksızlık etmez ve yaptığı olumlu fiillerin karşılığını verir. Bu konuda "Kim iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullara zulmedici değildir."²⁹ ve "Allah asla iyilik yapan kullarının mükâfatını zayı etmez."³⁰ ayetlerini delil olarak gösterir. Buna karşın her şeyin kaderde olup bittiğini ve Allah dilediğini yaptığını düşünerek ümidini kesenlerin bidat içine düştüklerini³¹ savunur.

Hakîm es-Semerkandî va'id konusunda ise Mu'tezile'nin savunduğu fikirleri eleştirir. Kebire sahibini ve kötülük işleyenleri cezalandırmak, Allah'a vacip ya da zorunlu olan bir şey değildir. Allah'tan fiillerin sonucunda gelen her bir karşılık adalettir. Allah'ın ödül olarak va'dettiği de ceza olarak tehditte bulunduğu konular, onun hak sözü ve doğru va'di olarak kabul edilir. Oysa bu konuda Mu'tezile, Allah'ın itaat edene sevap vermesini, isyan edene de azap etmesini vacip olarak görmektedir.

²⁷ Ankebût, 26/69.

²⁸ Hakîm es-Semerkandî, *Sevâdü'l-a'zam*, 8 vd.

²⁹ Fussilet, 41/46.

³⁰ Hûd, 11/115.

³¹ Ebu'l-Kasım Hakîm es-Semerkandî, *Sevâdü'l-A'zam Tercümesi*, çev. Talha Alp, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013), 132.

Bu görüş tenkit edilerek Allah’a hiçbir şeyin vacip olamayacağı savunulur. Hakîm es-Semerkandî’ye göre Müslüman pek çok günah işlese de, İslâm’ı inkar etmediği sürece İslam dairesindeki yerini korur. Müslüman bir kimse, mü’min bir kardeşini öldürürse, zina yaparsa, namaz kılmasa, oruç tutmasa ve birçok günah işlese de mü’min sayılır. Bu işlediği günahlardan tövbe ederse, Allah tövbesine karşılık verir. Mu’tezile ise büyük günah işleyen kimseyi bu dünyada mü’min olarak tanımlarken tevbe etmediği sürece ahiretteki yerinin cehennem olacağını iddia etmiştir. Mu’tezile’nin alimleri ise adalet ilkesi gereğince iyi ve güzel işlerde bulunan bir kimsenin ahirette karşılığını almamasının, Allah’ın adaletine yakışmayacağı görüşündedir. Aynı şekilde kötü ameller yapanın ceza görmemesi Allah’ın adaletine aykırıdır. Buna bağlı olarak el-Hakîm es-Semerkandî’nin, Mu’tezile ismini doğrudan kullanıp yönelttiği tenkitlerden biri de Allah’ın rahmetinden ümit kesilip kesilmeyeceği meselesidir. Ona göre mü’min, büyük günah işlemiş olsa bile “Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah bütün günahları bağışlar. Çünkü o, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.”³² ayeti gereğince Allah’ın rahmetinden ümit kesmemelidir. Allah’ın rahmetinden ümit kesen kimse kafir olur. Büyük günah işleyenin, günahları sebebiyle sonsuza dek cehennemde kalacağını söyleyen kimse ise Mu’tezilî olur.³³ Bu konuda da tekfir odaklı dışlayıcı ve ötekileştirici bir tavrın benimsendiği dikkat çekmektedir.

Diğer bazı konular

el-Hakîm es-Semerkandî’nin, *Sevâdu’l-a’zam* adlı kitabında kabir azabı meselesine dair de Mu’tezile’ye eleştiriler yöneltmektedir. Semerkandî, mü’min kimsenin kabir azabının hak olduğuna inanması gerektiğini, inkar eden kimsenin ise sapkın ve bidatçi olacağını söyler. Kabir sorgusu da eleştiri konusu olup bir mü’minin Münker ve Nekir adlı iki meleğin kabirdeki sorgusunun hak olduğuna inanması gerektiğini, bunu inkar eden kimsenin Mu’tezilî olarak anılacağını³⁴ ileri sürer. Böylece bu görüşü sebebiyle Mu’tezile’yi sapkın ve bidatçi bir fırka olarak nitelendirmiş olmaktadır. Oysa Mu’tezile’nin sonraki dönem alimlerinden Kâdî Abdulcebbar “bizden kabir azabını inkar eden kimse yoktur”³⁵ diyerek bu konuya ilişkin eleştirilerin önüne set çekmektedir.

el-Hakîm es-Semerkandî’nin Mu’tezile’ye yönelttiği eleştirilerden biri de ölümlerin ardından yapılan iyiliklere ilişkindir. Ona göre mü’min kimse, ölümlerin, dirilerin onlar için yapacağı dua ve verecekleri sadakalardan yararlanacağına inanması gerekmektedir. Bunu kabul etmeyenleri Mu’tezilî ve bid’atçi olarak nitelemektedir. Mutezile, bu görüşe kanıt olarak da “İnsana çalışmasından başka bir şey yoktur”³⁶ ayetini öne sürerken Hakîm es-Semerkandî görüşünü desteklemek adına Enes b. Malik ve Ebu Hureyre’den nakille Hz. Muhammed’e ve Hasan b. Ali’ye isnat edilen bir takım rivayetlere dayanmaktadır.³⁷

³² Zümer, 39/53.

³³ Hakîm es-Semerkandî, *Açıklamalı Sevâdu’l- Azam Tercümesi*, 426.

³⁴ Hakîm es-Semerkandî, *Sevâdu’l-a’zam*, 12 vd.

³⁵ Kâdî Abdulcebbar, *el-Münîye ve’l-emel*, tahk.: İ. M. Ali, (İskenderiye: 1985), 61.

³⁶ Necm 53/39

³⁷ Hakîm es-Semerkandî, *evâdü’l-a’zam*, 13.

Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile alimleri arasında cereyan eden tartışmalardan biri de şefa'at meselesine ilişkindir. Mu'tezile ekolü, büyük günah işleyip de tövbe etmeden ölen kimsenin cehennemlik olduğunu, kimsenin şefaatinin onu bu durumdan kurtaramayacağı fikrini benimsemiştir. el-Hakîm es-Semerkindî'nin konuya ilişkin Hz. Peygamber'den "Kıyamet günü şefa'atim büyük günah işleyenlere olacaktır." rivayetine dayanarak Mu'tezile'yi ve bu meseleye inanmayanları bid'atçı olarak nitilemektedir.³⁸ Mu'tezile, insanların yapıp ettiklerini Allah'ın bir defterle kaydetme ihtiyacı duymayacağını savunurken el-Hakîm es-Semerkindî'nin amel defterinin ve bunun Kıyamet gününde kullara verileceğinin "Her insanın boynuna işlediklerini dolarız ve kıyamet günü açılmış bulacağı Kitap'ı önüne çıkarırız. Oku kitabını! Bugün hesap sorucu olarak sana nefsin yeter" denilecektir."³⁹ ve "O gün kitabı sağından verilenler, işte onlar kitaplarını okurlar."⁴⁰ ayetleriyle sabit bir bilgi olduğunu aksini iddia edenin kafir olacağını iddia etmektedir.⁴¹

Sevâdü'l-a'zam'da sultana/devlet başkanına her koşulda itaat etmenin "kulakları delinmiş bir köle bile olsa" farz olduğunu savunan ifadeler rastlanmaktadır. Müslüman yöneticilerin arkasında Cuma ve bayram namazları kılmanın gerekliliği ve bunun hak olduğunun kabulü bir inanç esası olarak aktarılır. Sultana isyan edenlerin Haricilikle ilişkisi kurulur. Bu bağlamda "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülü'l-emre (idarecilere) de itaat edin."⁴² ayetinde sözü edilen ülü'l-emrden kastın sultanlar olduğu ifade edilir.⁴³ Bu konuların bir akide olarak sunulması ve imamete dair konularının işlenmesi, kitabın siyasi erk tarafından yazdırılması ve izlenen dinî politikanın etkisi olarak değerlendirilebilir.

es-Sevâdü'l-a'zam'ın İstanbul baskılarının sonunda bulunan **Risâle fî beyânî enne'l-îmân cüz'ün mine'l-amel em lâ ev mürekkebün em lâ** adlı küçük risâlede iman, imanın artıp eksilmesi ve iman-amel münasebeti gibi konular işlenmiştir.

el-Hakîm es-Semerkindî, bu konuların dışında miraç, sırat köprüsü, velilerin kerameti, hayır-şer ve aslah konularında⁴⁴ da Mu'tezile'ye yönelik eleştiriler getirmiş ve bu konudaki karşıt görüşleri reddetmiştir.

3.Hakîm es-Semerkindî'nin *Sevâdü'l-a'zam* Adlı Eserinin Süreçteki Yansımaları

el-Hakîm es-Semerkindî, Samanî emirinin sapkınlık olarak gördüğü diğer fırkaların görüşlerinin yayılmasını önlemek ve Sünnî inancı yazılı olarak ortaya koymak amacı doğrultusunda verdiği görevle telif ettiği *es-Sevâdü'l-a'zam* isimli eserde, Sünnîliğin özellikle de Hanefîliğin temel prensiplerini belirlemeye çalışmış; bu yönde birlik, bütünlük ve çoğunluk oluşturma çabasına girmiştir. Başta Mu'tezile olmak üzere diğer fırkaların Sünnîliği alt üst ettiği düşünülen görüş ve faaliyetlerinin

³⁸ Hakîm es-Semerkindî, *Sevâdü'l-a'zam*, 13 vd.

³⁹ İsrâ, 17/13-14.

⁴⁰ İsrâ, 17/71.

⁴¹ Hakîm es-Semerkindî, *Sevâdü'l-a'zam*, 15.

⁴² Nisâ, 4/59.

⁴³ Hakîm es-Semerkindî, *Sevâdü'l-a'zam*, 10.

⁴⁴ Hakîm es-Semerkindî, *Sevâdü'l-a'zam*, 14 vd., 20, 22 vd.

yöneticileri ve Sünnî kamuoyunu rahatsız etmesi böyle bir eserin yazılmasına zemin teşkil etmiştir. Kitapta madde madde ortaya konan bu temel prensipler, asırlar boyunca Hanefîler ve Maturidiler tarafından bir manzume olarak kabul görmüş ve mezhep mensuplarının bu ilkeleri takibi sağlanmıştır.

es-Sevâdü'l-a'zam isimli bu eser özellikle Horasan-Mâverâünnehir bölgesindeki medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. İstanbul, Kahire, Tahran, Londra ve Paris'teki kütüphanelerde nüshaları bulunan eserin şerhleri ve farklı dillere yapılan çevirileri de bulunmaktadır. Buna karşın hem birçok baskısı yapılan Arapça aslının hem de Farsça çevirilerinin bazı eklemeler sebebiyle orijinal konumunu koruyamadığı savunulmuş ve farklı yazmaların esas alınarak tahkikli neşrinin yapılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca günümüze gelinceye değin el-Hakîm es-Semerkindî'nin bu eseri üzerine yapılmış tezler, kitaplar, makaleler ve diğer bilimsel çalışmalar⁴⁵ bulunmaktadır.

Sevâdü'l-a'zam isimli eserin farklı mütercimler tarafından Türkçe'ye de yapılmış çevirileri vardır. Bu bağlamda *Sevâdü'l-A'zam Tercümesi* (çev. Talha Alp), Fırka-i Nâciye'ye Kimler Dahil: *Sevâdü'l-Azam Tercümesi* (trc. İbrahim Koçaşlı), *es-Sevâdü'l-azam: Hak Yol Üzerindeki En Büyük Cemaat* (çev. Ali Rıza Kaşeli) *es-Sevâdü'l-a'zam (En Büyük Cemaat): Hanefî-Matûrîdî Mezhebinde Temel İtikâdî Esaslar* (trc. Sıdkı Gülle), *Tarîk-i Müstakîm Doğru Yol – Sevâd-ı A'zam tercümesi* (çev. Şahver Çelikoğlu), *İslâm İnancıları ve Ehli Sünnet Yolu: es-Sevâdü'l-azam* (çev. Ali Vehbi Cengiz) adlı çevirileri zikretmemiz mümkündür.

el-Hakîm es-Semerkindî'nin devlet adamlarıyla işbirliği yaparak *es-Sevâdu'l-a'zam* adlı eseri yazmasının sufiler arasında çeşitli tepkilere neden olduğu ve kendisinin ilim yapmadığı, şöhret peşinde koşan biri olduğu yönünde eleştirilere maruz kaldığı⁴⁶ görülmektedir. Hangi amaçla yazılmışsa olursa olsun, *Sevâdu'l-a'zam* adlı eserin yazıldığı dönemden bugüne gelinceye kadar Müslüman Sünnî düşüncede oldukça büyük etkileri olduğu konuya ilgi duyan araştırmacılar tarafından tespit edilebilir.

Hakim es-Semerkindi her ne kadar hayatı boyunca pek seyahat etmemişse de, ünü her yere yayılmış ve kitapları birçok yerde okunmuş bir alimdir. Onun *es-Sevâdu'l-azâm* isimli eseri, Osmanlı dönemine kadar yazılan Maturidi ekole dair Ebu'l-Muîn Nesefî'nin *Tabsirâtü'l-edille*, Oşî'nin *Emâlî*, Ebu'l-Berekat Nesefî'nin *Umde* gibi eserlerinin de içinde bulunduğu sonraki asırları etkileyen ve takip edilen eserler listesinde yer alır.

Sonuç

el-Hakîm es-Semerkindî, bir anlamda resmi bir görevle telif ettiği *es-Sevâdü'l-a'zam* isimli eserde, Ehl-i Sünnet'in ve Hanefîliğin temel konseptini tespit etmeye

⁴⁵ Bkz. Faruk ömer Abdullah el-Ömer, "The Doctrines of Ma turidi te School with Special Reference to as-Sawiid al-A'zam of Hakim as-Samarkandî", *Unpublished Doctoral Thesis*, (Edinburgh: Edinburgh University, 1974), 4-6.

⁴⁶ A. Kuegelgen, A. Muminow, "Mâtûrîdî Döneminde Semerkand İlahiyatçıları", *İmam Mâtûrîdî ve Mâtûrîdîlik*, ed. Sönmez Kutlu, (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 284.

yönelmiş; bu doğrultuda birlik ve bütünlük vurgusu yapmaya özen göstermiştir. Siyasi iktidarın bu girişimini sadece bireysel nitelikli bir çaba değil aynı zamanda dönemin koşullarının getirdiği ve kamunun da desteğini alan muhtemel rakiplere yönelik siyasal bir gözdağı olarak değerlendirmek de mümkündür. Siyasal erkin böyle bir gayret içerisinde olmasının temel hedefinin, başta Mu'tezile olmak üzere Şia ve diğer fırkaların Sünniliği yıpratmış düşüncülen görüş ve faaliyetlerine bariyer oluşturma ve mezhebin geleceğini koruma çabası olduğu söylenebilir. Bu girişim Horasan-Mâverâünnehir coğrafyasının tarihi özellikleri, köklü bir medeniyete dayanması, çok kültürlü yapısı, değişik dinlerin kavşak noktası olması ve farklı mezhebî kimliklerin bir arada yaşaması; eserin yazıldığı ortamın ne denli yoğun fikri mücadelelere tanık olduğunu gösterir. *es-Sevâdü'l-a'zam*, Hanefilik düşüncesini yansıtan bir eser olmakla birlikte Maturidî düşünce ekolünün sistemleşmesine ve gelişmesine de öncülük etmiştir. Eserde ortaya konan bu temel çerçeve asırlar boyunca Hanefiler ve Maturidiler tarafından esas alınarak benimsenmiş ve takip edilmiştir.

Ehl-i Sünnet inancının yeniden şekil aldığı bu metinde Hakîm es-Semerkindî, ayet ve hadislerden aldığı destekle Mu'tezile'ye ve diğer bazı mezheplere yönelik oldukça sert bir tavır sergilemiştir. *Sevâdü'l-a'zam* isimli eserde inanca taalluk eden problemlere değinilmişse de fikhî meselelere de yer veriliyor olması, bu metnin dönemin ve mevcut coğrafyanın sorunlarına yönelik bir çözüm arayışı olduğunu göstermektedir. Burada *Sevâdü'l-a'zam* metniyle toplum için tehlikeli görülen mezhep odaklı ilmi ve fikri bir çekişme, yönetenler ve ulemâ tarafından çözüme kavuşturulmuş gibidir. Fakat kendi mezhebî öğretilerinin idealize edilerek Sünnilik lehine ve ötekileştirici bir tavırla daha çok Mu'tezile aleyhine sergilenen bir tutum söz konusudur. Asırlardır süregelen polemiklerle ve mücadelelerle kurumsallaşan halku'l-Kuran, rü'yetullah, insan fiilleri, evrenin sonsuzluğu, kebire gibi meseleler bir kez daha gündeme getirilmiş ve bunlar üzerinden Mu'tezile ekolüne yönelik dışlayıcı ve yıpratıcı bir süreç başlatılmıştır.

Kaynakça

- Aydın, Osman, Doğuştan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü: Tarihi ve Öğretisi, İstanbul: Endülüs yayınları, 2018.
- Aydın, Osman, Fethinden Samânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkand Tarihi, İstanbul: İSAM yayınları, 2011.
- Can, Mustafa, "Hakîm es-Semerkindî", DİA, 15: 193-194, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Ebu'l-Muin en-Nesefî, Tebsıratu'l-edille, tahk.: Hüseyin Atay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993.
- Eş'ârî, Makâlâtü'l-İslâmiyyin, tahk.: Helmut Ritter, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.
- el-Fahri, Kitab Telhıs el-Beyan fi Zikr Fırak ehl el-Beyan, Moskova: 1988.
- Hakîm es-Semerkindî, Ebu'l-Kasım İshak b. Muhammed, Kitabu Sevâdü'l-a'zam fi'l-Kelâm, Matbaatu İbrahim, İstanbul: ts.
- Hakîm es-Semerkindî, Ebu'l-Kasım İshak b. Muhammed, Sevâdü'l-A'zam Tercümesi, çev. Talha Alp, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013.
- İbn Hallikân, Vefeyâtu'l-a'yân ve enbau ebna'z-zaman, ed.: İhsan Abbas, Beyrut: 1970.

- İbnü'l-Cevzî, el-Munta'zam fi tarihi'l-mulûk ve'l-ümem, tahk.: M. Abdulkadir Ahmed Atâ, M. Abdulkadir Atâ, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Dâî er-Râzî, Seyyid Murtazâ Hasenî, Tebsiratü'l-avâm fî ma'rifeti makâlâtî'l-enâm, haz. Abbâs İkbâl, Tahran: 1364.
- Kâdî Abdulcebbâr, Şerhu'l-usûli'l-hamse, tahk.: Abdulkерim Osman, Kahire: 1988/1408.
- Kadî Abdulcebbâr, el-Muhit bi't-teklif, Cem.: el-Hasan b. Ahmed b. Mattaveyh, tahk.: Ömer es-Seyyid Azmi, Kahire: ts.
- Kâdî Abdulcebbâr, el-Münye ve'l-emel, tahk.: İ. M. Ali, İskenderiye: 1985.
- Kelâbâzî, et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf, nşr. A. John Arberry, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1994.
- Kuegelgen, A., Muminow, A., "Mâturîdî Döneminde Semerkand İlahiyatçıları", İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik, ed. Sönmez Kutlu, Ankara: Otto Yayınları, 2011.
- Kureşî, el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâtî'l-Hanefiyye, tahk.: A. Muhammed el-Hulv, Cize : Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1993.
- Madelung, Wilferd, Religious Trends in Early İslâmic Iran, New York: Suny Press, 1988.
- Nerşahî, Tarihu Buhara, thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Nasrullah Mübeşşir et-Tirazî, Kahire: Darul Mearif, 1993.
- el-Ömer, Faruk Ömer Abdullah, "The Doctrines of Ma turidi te School with Special Reference to as-Sawiid al-A'zam of Hakim as-Samarkandi", Unpublished Doctoral Thesis, Edinburgh: Edinburgh University, 1974.
- Özen, Şükrü, Ebû Mansûr el-Maturîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası, İstanbul: 2001.
- Rudolph, Ulrich, Al-Maturidi and Development of Sunni Theology in Samarqanh, Trans. Rodrigo Adem, Boston/Leiden: Brill, 2014.
- Şehristanî, el-Milel ve'n-nihâl, tash.: M. Fehmi Muhammed, Beyrut: 1990/1410.
- Usta, Aydın, "Sâmânîler Döneminde Hanefî Mezhebi", Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı, 237-240, Eskişehir: 28-30 Nisan 2015.